

Gabriela GLĂVAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Literatura comparată.
Considerații (in)actuale**

Abstract (Comparative Literature. (In)current Considerations) The article aims to investigate several relevant aspects related to the state of the discipline of Comparative Literature, as they emerge from the spectrum of inquiries and interventions by authors who have imparted a particular dynamic to the field within the Humanities in recent decades. At the same time, I shall argue that it is necessary to explore new concepts and areas, such as posthumanism and digital humanities, which can position Comparative Literature as a discipline that amplifies and nuances the concerns of the Humanities in relation to the cultural paradigms of the present. This avenue of research could also contribute to the mapping of an allegorical notion of a biography of the discipline.

Keywords: *Comparative Literature, Posthumanism, the Humanities, Digital Humanities, the state of the discipline.*

Rezumat: Articolul își propune să investigheze câteva aspecte relevante legate de starea disciplinei *literatură comparată*, așa cum se conturează acestea din spectrul interogațiilor și intervențiilor unor autori ce au imprimat domeniului o dinamică aparte în sfera științelor umaniste, în ultimele decenii. Totodată, voi arăta că este necesară explorarea unor concepte și domenii noi, precum *postumanismul* și *digital humanities*, care pot conferi literaturii comparate poziția unei discipline ce amplifică și nuanțează preocupările științelor umaniste față de paradigmele culturale ale prezentului. O astfel de abordare poate contribui la conturarea unei posibile biografii alegorice a disciplinei literaturii comparate.

Cuvinte-cheie: *literatura comparată, postumanism, științe umaniste, digital humanities, starea disciplinei.*

Literatura comparată este, dintre cele patru mari domenii ale studiilor literare – teoria literaturii, critica literară, istoria literaturii și literatura comparată – cel care a traversat, probabil, cele mai dificile momente de relegitimare și readaptare la noile paradigme culturale și critice. Deși are o istorie îndelungată și o ancorare epistemologică suficient de solidă, din secolul al nouăsprezecelea și până în prezent, literatura comparată s-a aflat sub semnul unei duble subordonări: față de un principiu al deschiderii internaționale și globale, care i-a asigurat un spațiu prevalent în studiile literare; același câmp teoretic deschis, precum și o anumită flexibilitate teoretică au pus, nu de puține ori, sub semnul îndoielii rigoarea și coerența internă a unei discipline ce a fost nevoită să-și regândească, cu precădere în ultima jumătate de secol, metodologiile și instrumentarul critic. O biografie imaginară a domeniului presupune

recursul la delimitarea acelor momente și repere în care istoria disciplinei a fost scrisă din proximitatea imediată a turnurilor importante ce au marcat-o, precum întâlnirea cu studiile medicale umaniste sau cu *digital humanities*. Dacă în conturarea unei biografii este nevoie să adresăm „interogații despre relațiile dintre viață și scris, dintre eu și alteritate, dintre viețile individuale și istoriile colective” (Ní Dhúill 2020, 2), interogații similare trebuie să ghideze și conturarea biografiei unei discipline de prestigiul și impactul pe care îl au literatura comparată. Așa cum observa Hans Renders, biografia și metodele ei au fost utilizate pentru a explora diverse noțiuni și perioade istorice, de la Epoca Luminilor și modernism și până la sfere mai largi, precum procesul civilizației. Putem, așadar, contura, în linii largi, schița unei biografii a disciplinei *literatură comparată* mizând pe intersecțiile relevante ce îi pun astăzi în lumină flexibilitatea conceptuală și generozitatea metodologică.

Teoria lui David Damrosch despre literatura mondială are ca fundament o rețea universală operând ca un sistem complex, nu doar o mulțime aleatorie de texte ce au fost încadrate, în epoci și teritorii diferite, ca fiind literatură. Definiția acestei literaturi e reluată în diverse forme pe parcursul argumentării – astfel că poate fi definită negativ, nefiind „un canon fix de texte ci un mod de a citi, o formă de implicare detașată în viața unor lumi aflate dincolo de locul și timpul nostru” (Damrosch 2003, 281). În același timp, acest tip de scriere „are de câștigat prin traducere” (ibid.), păstrând, în diferite forme, specificul literaturii în care a fost creată.

Fără îndoială, literatura mondială este unul dintre cele mai discutate concepte teoretice din domeniul comparatismului de la ora actuală. Deși au trecut deja două decenii de la data apariției volumului lui David Damrosch, *What is World Literature?*, ecoul dezbaterilor s-a perpetuat până în prezent. O colaborare importantă a adus și literatura română în discuție – în 2017 a apărut volumul coordonat de Mircea Martin, Christian Moraru și Andrei Terian, *Romanian Literature as World Literature* (Bloomsbury). Literatura română poate constitui, așadar, un bun studiu de caz despre cum circulă, cum e tradusă și citită în lume o literatură „minoră”.

Interogațiile pe care specialiștii domeniului le adresează în mod regulat cu privire la obiectul și metodologia literaturii comparate (între altele) au început să apară, în ultimele decenii, sub forma unor cărți, texte, comunicate sau manifeste ce ajung să genereze dezbateri vii și controverse pe măsură. Alături de eseurile lui Pascale Casanova (*Republica Mondială a Literelor*, 1999) sau Gayatri Spivak (*Moartea unei discipline*, 2003), rapoartele Asociației Americane de Literatură Comparată, publicate o dată la zece ani, începând cu 1965, reflectă metamorfozele unei discipline ce încă își explorează fundamentarea instituțională.

Cele cinci rapoarte (Raportul Levin, 1965; Raportul Greene, 1975; Raportul Bernheimer 1993; Raportul Saussy, 2006; eseurile trimise și publicate în format electronic, pe site-ul ACLA, din 2014-2015) întregesc o panoramă complexă ce dovedește rolul de seismograf cultural al disciplinei, expunând, în egală măsură, modul în care aceasta se definește pe sine și este practică. Trei dintre cele mai recente rapoarte asupra stării disciplinei, publicate în 1996, 2004 și 2014, reflectă fidel

contextul dezbatărilor ce le-a animat – primul se intitulează *Literatura comparată în epoca multiculturalismului*, al doilea *Literatura comparată în epoca globalizării*, iar cea de-al treilea, cel mai recent, din 2014-2015, a fost publicat doar în format electronic, online, pe site-ul ACLA. Această nouă opțiune rămâne în vigoare și pentru ediția din 2024, la care sunt invitați să participe membri ai asociației din spațiul american, fără diferențieri în ceea ce privește gradul didactic sau instituția de proveniență. Mai mult, argumentul principal al acestei noi „decanonizări” (sau descentralizări) îl reprezintă faptul că, prin comparație cu alți ani, editarea acestui raport nu mai are ca principal coordonator un profesor de la o universitate din „Ivy League”, ci este realizată de o echipă.

Raportul despre „starea disciplinei” din 2014-2015 acoperă un spectru larg de interogații și explorări cu privire la modul în care domeniul literaturii comparate își ocupă locul în spectrul științelor umaniste, în arealul comparatismului, ca metodă, și al epistemei actuale în general. Michael Swacha propune, pe urmele lui Ali Behdad, o revizuire conceptuală menită să deplaseze centrul atenției spre noțiunea de *comparatism* ca nucleu al literaturii comparate, astfel că profesioniștii domeniului să adere la ideea că sunt în mod fundamental comparațiști ce „se implică în conturarea și realizarea unor idei într-un cadru intelectual comparatist” (Adresa prezidențială către ACLA din 2015). Având cinci mari ramificații – „Paradigme”, „Practici”, „Fapte și cifre”, „Ideile deceniului” și „Forme ale viitorului” – eseurile cuprinse în acest nou format al Raportului semnalează și deschiderea concretă spre digitalizare a domeniului, direcție dezbătută, de altfel, în câteva dintre intervenții.

La ora actuală, Asociația a lansat deja un apel la contribuții pentru raportul ce va fi publicat online în 2024, proiectul fiind divizat în șase secțiuni: „Limbi, fundamente, traducere”, „Teorii, paradigme, metode, cuvinte-cheie”, „Lumi, regiuni, minorități, geopolitici”, „Istории, temporalități, periodizări”, „Putere, justiție, etică”. Întrebările pe care editorii le-au lansat oferă o măsură adecvată a interesului pentru continuitatea unor teme și problematice perene – cum este, spre exemplu, cea a multilingvismului sau a metodelor de comparație – cu teme și direcții noi afirmate în ultimul deceniu. Pe lângă metodologii deja afirmate, sunt de interes influențele metodologice din zona științelor sociale, a medicinei, eticii, a digitalizării și a studiilor despre mediu. Relația dintre „național” și global rămâne esențială, așadar se impune o atentă explorare a modurilor în care au evoluat recent concepte și categorii precum literatura mondială, studiile regionale, minorități, diaspora, migrație, refugiați și, mai ales, ce impact a avut dinamica lor asupra literaturii comparate și a metodologiilor comparatiste. Categorii istorice și temporale, reprezentări și opoziții în tensiune (precum cea dintre istorism și prezentism) și-au sporit impactul sau au căzut în uitare. Forme hegemonice precum colonialismul, „indigenitatea”, etnia, rasa, genul sau clasa sunt vizate și supuse unei evaluări atente sub aspectul impactului pe care îl mai au asupra comparatismului. Și, mai puțin dezbătute în plan european, pentru Asociația americană sunt cât se poate de relevante aspect ce țin de piața muncii, programe și structuri curriculare, interes

manifestat de elevi și studenți față de studiul disciplinei, angajabilitatea și dinamica economică implicate de domeniul comparatismului.

Efortul colectiv al unui astfel de raport oferă o imagine polifonică asupra domeniului și certifică perpetua schimbare a geometriilor și strategiilor lui interne. Așa cum observă editorii volumului *Antologia Princeton a literaturii comparate. De la Iluminismul european la prezentul global (The Princeton Sourcebook in Comparative Literature. From the European Enlightenment to the Global Present)*, apărută la Princeton University Press în 2009, comparații s-au aflat nu de puține ori în avangarda teoriei literare, dar teoria însăși trebuie „teoretizată” și rediscutată periodic, dat fiind numărul și diversitatea diferențelor culturale aflate în raza intereselor sale (Damrosch, Melas, Buthelezi 2009, x). Mai mult, teoretizările actuale sunt conștiente de cauzele crizelor prin care a trecut disciplina în ultimele patru decenii, iar intenția este aceea de a netezi aceste asperități. Accentuarea unor direcții naționaliste, precum și amprenta multiculturalismului au fost identificate ca posibile cauze ale crizelor pe care literatura comparată le-a traversat începând cu anii ‘70 ai secolului XX (Dominguez, Saussy, Villanueva 2015, 9). Odată cu amplexarea pe care a luat-o studiul multiculturalismului în universități, s-a conturat o întreagă manieră critică a cărei principală țintă o reprezenta, de fapt, hegemonia eurocentrică și dominația canonului occidental.

Termenii fundamentali ai acestui discurs critic vizează competiția structurilor de putere, imperialismul, colonizarea, ierarhiile dominante și un anumit factor elitist reflectat în multiple stratificări discursive. Din perspectivă istorică, se poate argumenta că literatura și-a consolidat operele relevante într-o multitudine de limbi, iar acestea au circulat în afara conștientizării directe a unor structuri de putere ce gestionează relația dintre „centru” și „margină”. Dominguez, Saussy și Villanueva remarcă, încă o dată, ceea ce a devenit evident în dinamica disciplinei încă din deceniul al șaselea al secolului trecut – disciplina nu poate gestiona echilibrat tensiunea dintre dimensiunea istorică și cea teoretică, iar prevalența uneia în defavoarea celeilalte a perturbat legitimarea acesteia ca formă autentică de comparatism, permițând alăturarea critică a unor opere din zone geografice și stiluri radical diferite.

René Wellek, prin îndemnul său de a recupera înțâietatea „literarității”, sau, mai târziu, Paul de Man, prin favorizarea unui studiu retoric detașat de condiționările unui referent social sunt doar două dintre reperele unei direcții ce va fi tot mai mult contestată de susținătorii primatului determinantei culturale ce condiționează abordarea oricărui text. Alături de Edward Said, în această direcție se încadrează și alte nume importante ale criticii postcoloniale, pentru care dinamica relațiilor de putere dintre culturile dominante occidentale și cele mici, periferice, reprezintă sursa unei continue dezbateri – Gayatri Chakravorty Spivak sau Ngũgĩ wa Thiong’o fiind, în acest context, mereu invocați. Teoria lui Franco Moretti despre „literatura văzută de departe”, precum și considerațiile lui Pascale Casanova despre „republica mondială a literelor” oferă alternative importante la dependența de sisteme ale puterii ce reglează fluxul producției, circulației și ierarhiilor literare. „Moartea” disciplinei, despre care au scris

în anii '90 și 2000 Susan Bassnett sau Gayatri Chakravorty Spivak, a fost frecvent invocată în primii ani ai noului mileniu. Nu doar declinul disciplinei teoriei literare în universitățile americane, „asaltul” criticilor venind dinspre multiculturalism sau postcolonialism, ci și politicile administrative de nivel instituțional (cu precădere în universitățile americane) au contribuit la criza disciplinei. Claudio Guillén (1993) adaugă acestor preocupări și argumentul-umbrelă al politizării fără precedent a științelor umaniste, care a contribuit masiv la marginalizarea unei accepțiuni „tradiționale” a studiului literaturii în favoarea curentelor revizioniste și anti-canonice. În acest sens, se poate observa, alături de Dominguez, Saussy și Villanueva, că inclusiv înțelegerea parțială a mizelor deconstructivismului a accentuat neîncrederea față de arta literară, a cărei „voce” și legitimitate se pierde în incertitudinea și echivocul căutării sensului. Deconstructivismul a avut, din acest punct de vedere, un impact negativ asupra procesului de constantă reevaluare și relegitimare al studiilor literare în mediile universitare. În studiul *Cine sau ce se compară? Conceptul de literatură comparată și problemele teoretice ale traducerii* (*Who or What Is Compared? The Concept of Comparative Literature and the Theoretical Problems of Translation*), Jacques Derrida marchează o serie de argumente importante ce se opun unei astfel de „lecturi reduționiste” (Dominguez, Saussy, Villanueva 2015, 12), menite să restabilească locul central al comparatismului în științele umaniste. Similar poate fi interpretată și pledoaria lui Edward Said din capitolul *Întoarcerea la filologie* (*The Return to Philology*) inclus în volumul *Humanism and Democratic Criticism* (2004).

În registrul *Teorii, paradigme, metode, cuvinte-cheie* (cu sensul de concepte de largă influență), coordonatorii raportului ACLA actual propun identificarea unor idei și noțiuni care fie s-au afirmat în ultimul deceniu, fie au trecut printr-o revalorificare sau reafirmare. Conectat acestui segment este cel ce vizează *Istorie, temporalități, periodizări*, propunând focalizarea asupra unor categorii istorice care sunt relevante la ora actuală pentru literatura comparată, asupra acelor perioade sau temporalizări care au intrat recent în atenția comparatiștilor. Un posibil răspuns ar fi legat de interesul și relevanța pe care postumanismul le-a trezit în sfera comparatismului și în domeniul literaturii comparate, interes accentuat în ultimii ani de reverberațiile transdisciplinare ale efectelor pandemiei de COVID din perioada 2020-2023. Acest moment de criză globală de sănătate a readus în prim-plan o serie de interogații ce vizează umanismul în epoca actuală și locul elementului uman în paradigma culturală și epistemologică a prezentului. Literatura comparată nu poate eluda, așadar, investigarea critică a tensiunilor din interiorul faliei umanism/postumanism, acestea având îndeosebi ecou în explorarea biopoliticii conturate în contextul recente crize sanitare, în proximitatea pandemiei și a semnificațiilor contagiunii.

Postumanismul soliciță o revizuire a umanismului universalist (și a conceptului de *om*, ca termen generic) și a modurilor în care elementul uman interacționează cu elementele non-umane ce coexistă cu noi pe planetă. Aceasta include lumea microbiologică, virușii și bacteriile, ca forme de viață concurente ce depășesc numeric considerabil populația umană. Creațiile tehnologice și inteligența artificială sunt, de

asemenea, integrate acestui cadru conceptual. Pandemia a fost rezultatul unei forme nefericite și greu incontrolabile de contagiune între lumea umană și cea animală. Granițele, mereu fluctuante, dintre acestea fuseseră distruse violent de practici comerciale abuzive și de o negare prelungită a efectelor poluării și a problemelor de mediu. Pentru a susține cadrul conceptual ce structurează acțiunea umană în raport cu alte forme de viață și modelele tehnologice ce simulează această acțiune, am putea invoca noțiunea de antropocen, desemnând o eră distinctă în istoria vieții pe planeta noastră, în care umanitatea a lăsat o amprentă probabil permanentă asupra naturii și mediului. Această perioadă, au remarcat teoreticienii, este „născută din iluzii antropocentrice ale separării noastre ontologice de natură” (Newman, Topuzovski 2021, 2). Odată cu declanșarea crizei globale provocate de COVID, multe dintre interogațiile postumanismului au pătruns în sfera imediatului, dobândind conturul unor imperative. Pe măsură ce virusul a închis lumea și a forțat oamenii să se retragă în interior, s-a conturat tot mai evident în spiritul momentului o perspectivă verticală, vizând, într-un sens mai larg, natura umană, în complexitatea și vulnerabilitatea sa esențială. Umanismul postula centralitatea elementului uman ca o manieră de descoperire și cercetare perpetuă, iar spațiul narativ a oferit adesea instrumentele adecvate pentru această aventură. Proximitatea conceptuală a postumanismului cu cadrul contagiunii și al epidemiilor este evidentă: experiența postumană implică nu doar o reconsiderare a noțiunii universaliste a umanului (sau a omului, ca figură centrală a umanismului), dar și a modurilor în care viața umană este interconectată cu elementele non-umane care coexistă, atât în spectrul natural, cât și în cel artificial, aici fiind incluși virușii sau creațiile tehnologice. Pandemia de coronavirus a reprezentat un semnal al crizei contactului dintre oameni și entități vii, microscopice, într-un context care fusese considerat periculos cu mult înainte de începerea la scară largă a acestei crize de sănătate publică. Practicile comerciale abuzive, exploatarea iresponsabilă a mediului și gestionarea neglijentă a contactului nostru cu speciile non-umane sunt doar câteva dintre elementele care ar putea desemna contextul postumanist în care a erupt pandemia. Antropocenul, înțeles ca o eră distinctă în istoria vieții de pe Pământ, în care efectele prezenței umane au lăsat o amprentă de neșters asupra naturii, a fost, de asemenea, privit ca un interval al crizei. Ștergerea bruscă a elementului uman din peisajele urbane în timpul carantinei a oferit o viziune nemaiîntâlnită a edificiilor materiale ale civilizației noastre, lipsite de animația care le integra într-un circuit vital. Efectele pandemiei au fost interpretate și regândite politic prin invocarea restricțiilor impuse în timpul carantinei, dar și prin observarea ascensiunii discursului populist și extremist. Teoriile conspirației, zvonurile și fricile iraționale au devenit aproape la fel de virale precum virusul. Pandemia a solicitat o reconsiderare a limitelor acțiunii și a condiției umane (Newman, Topuzovski 2021, 14). Deși pandemiile sunt cunoscute pentru impactul profund asupra istoriei, efectele unei astfel de crize sunt în mare măsură dictate de contextul în care aceasta are loc și pot fi adesea imprevizibile. O viziune optimistă asupra intervalului pandemiei ar putea discerne aspecte pozitive

(digitizarea și munca la distanță, printre altele) care s-au materializat datorită schimbărilor rapide ale societății în multe țări (Ağın și Horzum 2023, 2).

Natura intersecțională a umanioarelor digitale a încurajat discuții semnificative despre asemănările și paralelele care pot fi găsite între această nouă disciplină și domeniul literaturii comparate. Într-un studiu semnificativ referitor la conexiunile dintre cele două domenii, Quan Li (2022) le investighează dintr-o perspectivă cvadruplă, identificând cele mai relevante zone de contact: „istoriile disciplinare, structurile disciplinare, idealurile disciplinare și perspectivele disciplinare” (Li 2022), subliniind totodată că ambele sunt definite de „urmărirea persistentă a devenirii unei discipline independente” (ibid.).

Există un fundal solid în explorarea dimensiunii umaniste a *digital humanities*, iar includerea literaturii, în general, și a literaturii comparate, în particular, în acest nou mediu științific a fost realizată în termeni care evocă o turnură revoluționară, similară cu introducerea la scară largă a tiparului. Mai mult decât atât, sfera digitală a căpătat trăsăturile unui „nou ecosistem cultural, un apendice complex al civilizației în care toate relațiile și formele de comunicare s-au schimbat conform unui nou proces civilizator” (Doueih 2011, 2). Teoria lecturii la distanță a lui Franco Moretti, invocată frecvent în acest context, a contribuit, de asemenea, la formularea unei structuri conceptuale care a susținut afirmația sa radicală că „disciplina literaturii comparate poate servi drept motor pentru dezvoltarea umanioarelor digitale” (Moretti 2013, 122). Adam Hammond, în *Literatura în Era Digitală. O Introducere* (2016), abordează la rândul său probleme semnificative referitoare la așa-numita „falie” dintre tipar și digital, având drept scop „explorarea a ceea ce este în joc pentru literatură și studiile literare în tranziția de la formele tipărite la cele digitale.” (Hammond 2016, xvi). Mai recent, Bernard Franco a susținut că *digital humanities* „transformă literatura comparată prin permiterea analizei unor corpusuri foarte mari de texte” (Franco 2022, 83); acest aspect merită o discuție mai aprofundată, având în vedere modul inegal în care „corpora”, ca termen generic, poate fi înțeles și implicat în studiile comparative. Totodată, discuția poate explora noi valențe în intersecția dintre *digital humanities* și literatura comparată în lumina provocărilor importante implicate de digitalizarea arhivelor literare. Deși procesul a revoluționat documentarea la distanță, iar domeniul literaturii comparate a beneficiat semnificativ de pe urma turnurii digitale în accesarea arhivelor, încă persistă întrebări semnificative legate de acest proces. Care sunt câștigurile și dezavantajele evidente ale digitizării în cazul arhivelor literare? Cum afectează acest lucru activitatea cercetătorilor în domeniul literaturii comparate? Care sunt elementele care consolidează accesibilitatea reală, având un impact direct asupra dimensiunii calitative a cercetării în arhivele literare?

Rămân, prin urmare, de actualitate toate numeroasele interogații cu privire la modul în care literatura comparată își renegociază poziția în interiorul paradigmei umaniste, dacă a reușit să-și reafirme primatul în fața direcțiilor recente, interesate mai degrabă de identitate decât de estetic și canonicitate. Flexibilă, înzestrată cu granițe permeabile și o capacitate înnăscută de a integra firesc metodele și dialectele

interdisciplinarității, literatura comparată poate fi gândită astăzi în termenii unei relegitimări depline.

Referințe bibliografice

- Ağın, Başak, Horzum, Şafak (Eds.). 2023. *Posthuman Pathogenesis: Contagion in Literature, Arts, and Media*. New York, London: Routledge.
- Casanova, Pascale. 2016. *Republica Mondială a Literelor*. București: Art.
- Damrosch, David, Melas, Natalie, Buthelezi, Mbongiseni (Eds.). 2009. *The Princeton Sourcebook in Comparative Literature: From the European Enlightenment to the Global Present*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Damrosch, David. 2003. *What Is World Literature?*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Dhúill, C. Ní. 2020. *Metabiography*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Domínguez, César Saussy, Haun, Villanueva, Darío (Eds.). 2015. *Introducing Comparative Literature New Trends and Applications*. London, New York: Routledge.
- Doueih, Milad. 2011. *Digital Cultures*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Franco, Bernard. 2022. "Between Waves and Trees: Digital Humanities and Comparative Reading of Texts" in Péter Hajdu and Xiaohong Zhang (Eds.), *Literatures of the Worlds and the Future of Comparative Literature*. Proceedings of the 22nd Congress of the International Comparative Literature Association, Brill.
- Guillén, Claudio. 1993. *The Challenge of Comparative Literature*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hammond, Adam. 2016. *Literature in the Digital Age. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Li, Quan. 2022. *Comparative Literature and the Digital Humanities: Disciplinary Issues and Theoretical Construction*, in "Humanities and Social Sciences Communications", volume 9, <https://www.nature.com/articles/s41599-022-01438-4>, accesat în 15 octombrie 2024.
- Martin, Mircea, Moraru, Christian, Terian, Andrei (Eds.). 2017. *Romanian Literature as World Literature*. New York: Bloomsbury Academic.
- Newman, Saul, Topuzovski, Tihomir (Eds.). 2021. *The Posthuman Pandemic*. London/ New York/ Oxford/ New Delhi/ Sydney: Bloomsbury Academic.
- Renders, Hans, Binne de Haan (Eds.). 2014. *Theoretical Discussions of Biography. Approaches from History, Microhistory and Life Writing*. Leiden/Boston: Brill, pp. 129-138.
- Said, Edward W. 2004. *Humanism and Democratic Criticism*. New York: Columbia University Press.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 2003. *Death of a Discipline*. New York: Columbia University Press.